

UOT: 94 (479.24)

Əli FƏRHADOV

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, t.ü.f.d.

ali_farhadov@yahoo.com

Bir maarifçinin həyatı: Mirzə Mülküm xan

The life of enlightener: Mirza Malkum Khan

Жизнь просветителя: Мирза Мелькум хан

Xülasə: Məqalədə XIX əsr - XX əsrin əvvəlində yaşamış, Qacarlar dövlətinin görkəmli ictimai-siyasi xadimi Mirzə Mülküm xanın maarifçilik fəaliyyəti mövcud mənbə və ədəbiyyatlar sayəsində ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə araşdırılır. Qacarlar dövrünün ən görkəmli ziyalılarından biri Mirzə Mülküm xan olub. Müsəlman xalqlarının maariflənməsi yolunda fəaliyyət göstərən Mirzə Mülküm xanın yaradıcılığı M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə kimi azərbaycanlı ziyalılar tərəfindən təqdir edilmişdir. Mürtəce ruhanilərə və şahlıq rejiminə qarşı mübarizə aparan Mirzə Mülküm xanın əsərlərinin tədqiqi XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri Yaxın Şərq tarixinin öyrənilməsi baxımından xeyli əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə bu məsələlər təqdim edilib.

Açar sözlər: Mirzə Mülküm xan, dövlət, din, maarifçilik.

Abstract: In the article the educational activities of prominent public figure of Qajars state Mirza Malkum Khan who lived in the XIX - early XX centuries are researched for the first time in the complex form based on existing sources and literature. Mirza Malkum Khan was one of the eminent enlightened people of his period.

The creativity of Mirza Malkum Khan, who worked on the education of Muslim population, had been praised by Azerbaijani enlighteners such as M.F.Akhundzadeh and J.Mammadguluzadeh. The research of the works of Mirza Malkum Khan, who fought against the reactionist clericals and the shah regime, has great importance in terms of studying the history of the Near East in the 19th and at the beginning of the 20th century. These issues were mentioned in the article.

Keywords: Mirza Malkum Khan, state, religion, enlightenment.

Резюме: В статье впервые на основе имеющихся источников и литературы комплексно исследуется просветительская деятельность известного общественно-политического деятеля государства Каджаров Мирзы Мелькум хана, проживающего в конце XIX – начале XX века. Одним из самых видных деятелей династии Каджаров является Мирза Мелькум хан.

Деятельность Мирзы Мелькум хана на пути просвещения мусульманских народов была высоко оценена такими просветителями Азербайджана, как М.Ф.Ахунзаде, Дж. Мамедкулузаде. Исследования Мирзы Мелькум хана, борющегося против реакционного духовенства и шахского режима, имеет большое значение в изучении ближневосточной истории XIX и начала XX веков. В статье представлены эти вопросы.

Ключевые слова: Мирза Мелькум хан, государство, религия, просвещение.

Məqalədə, XIX əsrin II rübü- XX əsrin əvvəlində yaşamış, Qacarlar dövlətinin görkəmli ictimai-siyasi xadimi Mirzə Mülküm xanın maarifçilik fəaliyyəti mövcud mənbə və ədəbiyyatlar sayəsində ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə araşdırılır. Mirzə Mülküm xanın əsasən fəaliyyət göstərdiyi XIX əsrin II yarısı Qacar sülaləsinin IV hökmdarı olan Nəsrəddin şahın hakimiyyət dövrünə aiddir. Nəsrəddin şah ziddiyyətli bir şəxsiyyət olub, onun ətrafında həm müstəbiddövlət xadimləri, mürtəcə ruhanilər, həm də Cəmaləddin Əfqani, Mirzə Mülküm xan (və ya Mirzə Melkum xan) kimi xalq hakimiyyətini və konstitusiya quruluşunu müdafiə edən ziyalılar fəaliyyət göstərirdilər [3, s.178]. Lakin şah əsasən mürtəcə ruhanilərə və müstəbid dövlət xadimlərinə üstünlük verib, mütərəqqi ziyalıların fikirlərinə qarşı biganəlik yolunu seçmişdi.

Özünü "zillullah" ("Allahın kölgəsi") adlandıran şah qeyri-məhdud səlahiyyətə malik olub, hakimiyyətə gəldiyi gündən etibarən qəddar və ısrafçı şəxs kimi ad çıxartmışdı. 1850-1852-ci illərdə dini istibdadə qarşı baş verən bəzi üsyanları yatıraraq, Seyid Əliməhəmməd Bab, Tahirə Zərrintac xanım kimi bəzi liderlərini qətl etdirən [19, s.44] şah Qərb dəyərlərini ölkədə yaymaq istəyən Mirzə Tağı xan, Mirzə Hüseyn xan kimi dövlət xadimlərinin islahatlarına da mane olurdu.

Qeyd edək ki, Nəsrəddin şah dövrünün ən görkəmli ziyalılarından biri olan Mirzə Mülküm xan (1833-1908) məşhər Qarabağ ermənilərinin nəslindən olub [14, s.50-51], babaları I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə (1587-1629) Qarabağdan İsfahana köçüb yerləşmişdi [13, s.164]. Mirzə Mülküm xan İsfahanın Culfa məhəlləsində idi, zahirən islam dinini qəbul etmişdir [5, s.26].

Mirzə Mülküm xanın atası Mirzə Yaqub xan islamı qəbul etmiş erməni idi. Fransızca və rusca bilən Mirzə Yaqub xan Rusiyanın İrandakı səfirliyində tərcüməçi işləmiş, lakin eyni zamanda İngiltərə üçün də casusluq etmiş bir şəxs idi [15, s.6-7]. Mirzə Mülküm xanın Avropada təhsil almasında da Mirzə Yaqub təşəbbüskar olmuşdur.

Parisdə mühəndislik təhsil alan [19, s.104] mütəfəkkir əslində fransız filosofu O.Kontun "insanlığ dini"nə, elmi biliyin qaynağı sayan pozitivizmə inanıb [13, s.164], islam dəyərlərindən xalqın maariflənməsi yolunda istifadə etməyə çalışırdı. Öz inancını "Adəmiyyət" və ya "Dini-İnsaniyyət" adlandıran [22, p.188; 19, s.108] mütəfəkkir M.F.Axundzadədən fərqli olaraq, dinə açıq-aşkar hücum etmənin əleyhinə olub dindən avropalaşma yolunda istifadə etməyə çalışırdı [12, s.186-190]. Dini bəşəriyyətin inkişafında maneə sayan və elmə üstünlük verən Mirzə Mülküm xan dini etiqadı elm kimi qəbul etmənin əleyhinə idi [1, s.189-191].

İslam dünyasının modernləşməsi üçün Mirzə Mülküm xan xristian missionerlərinə də dəstək verirdi. "Fars mədəniyyəti" adlı məruzəsində onların islam dünyasında zəfər çalması üçün "Ortaya qoyduğunuz görüşlərin islamın özündə mövcud olduğunu ifadə etsəniz, bu daha asan qəbul ediləcəkdir" [22, p.190; 19, s.108], deyirdi. Görkəmli İran tədqiqatçısı Ə.Kəsrəvi yazır ki, "Mirzə Mülküm xan İsfahani Nəsrəddin şah dövründə ölkəyə və kütəyə ürk yandırır və xalqın oyanışı istiqamətində çalışırdı" [5, s.26].

Sədrəzəm Mirzə Hüseyn xan Siphəsalarn (ö.1881) dəstəklədiyi Mirzə Mülküm xan atası Mirzə Yaqub xanın dəstəyilə İranda "Fəramuşxana" ("Unutma evi") və ya "Cəmiyyəti-Adəmiyyət" ("İnsanlığ cəmiyyəti") adlı mason təşkilatı yaratmışdı [14, s.74; 23, s.10]. M.F.Axundzadə bu təşkilatın əsas qayasının "şahlıq rejimini tənqid və azadlığı yaymaq" [14, s.74] olduğunu göstərmişdir. Təşkilatın əsas nümayəndələri arasında Rusiya-İran müharibələrində iştirak edən və Qacarların Fransadakı səfiri olmuş urmiyalı Əsgər xan Əfşar kimi azərbaycanlılar da var idi [3, s.302]. Lakin cəmiyyətin şahlıq rejimi əleyhinə mübarizəsi onun bağlanması səbəb oldu. Mirzə Mülküm xanın himayədən sədrəzəm Mirzə Hüseyn xan isə ruhanilər tərəfindən küfrdə ittiham edilərək, vəzifədən çıxarıldı [5, s.24; 23, s.9-10], daha sonra isə zəhər-lənəyə öldürüldü [3, s.195]. Bununla da islahatçı fəaliyyətinə görə qətl edilən kəçmiş sədrəzəm Mirzə Tağı xandan sonra ölkəni reformla inkişaf etdirmək istəyən daha bir sədrəzəmin islahatları yarımcıq qaldı [19, s.47-48].

"Məclisi-Tənzimət", "Dəftəri-Tənzimət" və s. əsərlər yazaraq [15, s.14; 19, s.55], Osmanlının din və vicdan azadlığını təbliğ edən tənzimət qanunlarının bənzərini İranda reallaşdırmaq istəyən Mirzə Mülküm xan, bu əsərlərini Nəsrəddin şaha da təqdim etmişdir [15, s.20]. "İran zəiflik və çürümə içindədir. Xəzinə boş, təbii qaynaqlar kəşf edilməyib. İki güclü dövlət

(Rusiya və İran) İranın müstəqilliyini təhdid edir" [15, s.23-24] deyən Mirzə Mülküm xan şahı ölkədə konstitusiyaya əsaslanan, qanunverici və icraedici orqanları olandemokratik idarə sistemi qurmağa təşviq edirdi [11, s.66-67].

Ölkədəki idarəetməni təkmilləşdirmək üçün 1859-cu ildə Nəsrəddin şahın yaratdığı Dövlət Şurası Məclisi Mirzə Mülküm xan tərəfindən təqdim edilmiş və o, belə demişdi: "Məclisə bu sualı vermək istəyirəm. İranın hansı problemini həll etdiniz? Dövlətimizi bu zillətdən qurtarmalıyıq" [15, s.35]. Ölkənin əsas probleminin elmsizlik, qohumbazlıq və layiq olmayanların vəzifəyə gətirilməsi olduğunu bildiren Mirzə Mülküm xan "Kim ki, qanundan bəhs edir, onu xain və kafir elan edirlər" [15, s.47] deyərək şikayət edirdi.

Bir müddət Nəsrəddin şahın şəxsi tərcüməçisi [13, s.165], sonra isə şah hökumətinin İngiltərə səfiri olan Mirzə Mülküm xanın 1890-1898-ci illərdə Londonda gizli nəşr etdirdiyi "Ruznameyi-Qanun" ("Qanun" qəzeti) müstəbid şah hökumətini daim təhqiq edirdi [14, s.50] və bu səbəbdən İrana gətirilməsi qadağan idi. Qacarların İngiltərədəki səfirliyinin dəftərxana müdiri Mirzə Məhəmmədəli xan Qaraqözlü Həmədani (ö.1915) Mirzə Mülküm xanla dost olub, qəzetdə müxalifətçi məqalələr yazdığına görə 1889-cu ildə 22 ay İranda həbsdə yatmışdı [3, s.243].

"Molla Nəsrəddin" jurnalının 1907-ci il, 30-cu sayındakı "Göz yaşları" məqaləsində C.Məmmədquluzadə "Qanun" qəzetini və onun nəşiri Mirzə Mülküm xanın müsəlmanları vəhdətə dəvət edən yazılarından nümunələr verir və belə yazırdı: "Mirzə Mülküm xan "Qanun" qəzetinin onuncu nömrəsində özünü müsəlmanlara tutub deyir: "Əgər sizdə şüur olsaydı və ən azı bəzi heyvanlartək itti faqın mənasını bilsaydınız, o vaxt hansı zalım cürət edə bilərdi ki, sizin insanlıq hüququnuza əl uzatsın?" [6, s.201]. C.Məmmədquluzadənin "Həmşəri", "Göz yaşları", "Bizim işlərimiz", "Keçi" və digər felyetonlarında da Mirzə Mülküm xana, onun "Qanun" qəzetinə mütraciat edilmişdi [8].

XIX əsrin görkəmli ictimai-siyasi xadimi M.Tərbiyət "Danışməndani Azərbaycan" əsərində Mirzə Mülküm xanın M.F.Axundzadə kimi əlifba islahatı ilə məşğul olduğunu, "Məbdəyi-tərəqqi" ("İnkişafın başlanğıcı"), "Şeyx və vəzir" adlı kitabları yazdığını qeyd edir [24, s.5; 10, s.31]. Mirzə Mülküm xan əlifba islahatı mövzusunda olan "Şeyx və vəzir" adlı əsərini M.F.Axundzadəyə də göndərmiş və bu əsər onun tərəfindən bəyənilmişdi [14, s.112]. Qeyd edək ki, "Şeyx və vəzir" əsəri osmanlı türkcəsində qələmə alınmışdır [14, s.49].

Şahlıq rejiminə qarşı demokratik ideyaları müdafiə edən Mirzə Mülküm xan ərəb əlifbasının çətinliyini müsəlmanların elmi, ictimai-siyasi inkişafına mane sayır [14, s.113], fəlsəfə və s. dünyəvi elmlərin məktəblərdə tədrisini tələb edirdi [15, s.82]. "Yeni yol" qəzetinin 1922-ci il, 1-ci sayında Mirzə Mülküm xanın əlifba islahatı yolundakı fəaliyyətini təqdir edən

C.Məmmədquluzadə onun belə dediyini nəql edirdi: "Əgər götürək üç yüz milyondan ibarət erməni və yunan mətbuatını, görürük ki, erməni və yunan mətbuatı bütün müsəlman mətbuatından yüksəkdir. Buna da səbəb ərəb hürufatının (hərflər-Ə.F.) çətinliyidir" [7, s.224]. Lakin İran və Osmanlı hakimiyyəti və mürtəce ruhanilər ərəb əlifbasını müqəddəs sayıb, hər hansı bir islahata qarşı çıxırdılar. Mirzə Mülküm xan M.F.Axundzadəyə yazdığı məktubda buna işarə edərək yazırdı ki, onlar əlifbanı "dinin bir parçası" [21, s.91] sayırlar. İrandakı tənəzzüllün səbəbini ərəb əlifbasında görəndə Mirzə Mülküm xan "Əgər əlifba dəyişdirilsə, İranda yoxsulluq ortadan qalxar, şahlıq da ləğv olar" [14, s.111], deyirdi.

İlk dəfə 1863-cü ildə İstanbulda və 1872-ci ildə Tiflisdə Mirzə Mülküm xanla görüşən [1, s.313] M.F.Axundzadə onun yaradıcılığını təqdir edir və ortaq fəaliyyət göstərirdilər. M.F.Axundzadə Mirzə Mülküm xana yazırdı ki, "Haqiqi alim və hörmətə layiq Mirzə Kazımbay də əlifba islahatını dəstəkləyir" [20, c.68]. "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1907-ci il, 3-cü sayındakı "İləmşəri" məqaləsində C.Məmmədquluzadə Mirzə Mülküm xanın maarifçilik fəaliyyətini təqdir edir və belə yazırdı: "Alimi-yeganə Mülküm xan-Ə.F.) məzlumlar barədə bir kitab yazıb; tapın həmin kitabı və oxuyun" [6, s.129]. Görkəmli Azərbaycan ziyalı Ə.Hüseynzadə isə "Siyasətifürusət" əsərində Mirzə Mülküm xanı "Üsuli-insaniyyəti tələp edən xadim" [4, s.339] adlandırmışdı.

Mirzə Mülküm xan İstanbulda demokratik fikirlər İran azərbaycanlıları tərəfindən nəşr olunan "Əxtər" qəzetində məqalələr yazır, qəzetin dəst-xəttini müdafiə edirdi [17, s.56-57]. "Əxtər" qəzeti haqqında məlumat verən "Əkinçi" qəzetinin 1876-cı il, 5-ci sayındakı "Daxiliyyə" məqaləsində yazırdı ki, "Əgərçi İstanbul şəhərində müsəlmanlar üçün çox qəzet çap olunur, amma onlar osmanlı dilində olduğundan bizim üçün ilə ləzzət eləməz, lakin "Əxtər" qəzeti fars dilində çap olunduğuna və fars dili bizim vilayətlərdə çox işləndiyinə ümidvarıq ki, onu bizim tərəflərə gətirdən çox ola" [2, s.121-122]. "Əxtər" qəzeti şahlıq rejimini təhqiq edib, demokratik dəyərləri müdafiə edirdi. Bu səbəbdən İrana gətirilməsi qadağan idi [11, s.93].

Avropalılaşmağı və Qərbin dövlət idarə sistemini İranda tətbiq etməyə çalışan Mirzə Mülküm xan "Avropa millətləri bir çox mücadilədən sonra ədalət, azadlıq, seçib-seçilmə haqqına sahib oldular. Əgər müsəlmanlar həqiqətən də bu haqlara sahib olmaq istəyirsə, niyə Avropanı təhqiq etməirlər?" [15, s.62] deyirdi. Volter, Russo kimi Qərb filosoflarının xalqı zülmə qarşı mübarizəyə çağırtdığını deyən Mirzə Mülküm xan "Məzlum zülmə dözməməlidir" [15, s.72] deyərək, xalqı şahlıq rejiminə qarşı mübarizəyə səsləyirdi.

Ölkədə günahkarlara verilən cəzaların da qeyri-müəyyən və adama görə müxtəlif olduğunu yazan mütəfəkkir – "Cəzalar hər bir günahkar üçün

aydın və bərabər olmalıdır" [15, s.75-76], deyirdi. "Qanun, bütün İran məmləkətində, bütün İran təbəələri üçün bərabər olmalıdır; Heç kimə qanunsuz cəza verilməməlidir; Etiqad azadlığı olmalıdır" [15, s.78-79] deyə Mirzə Mülküm xanın böyük əleyhdarları şahpərəstlər və mürtəcə ruhanilər idi. Onlar Qərb texnologiyasının qəbul edilməsini mümkün sayır, lakin konstitusiyalı idarə sistemini rədd edirdilər. Mirzə Mülküm xan isə bu cür idarə sisteminin uzun təcübələrinin nəticəsi olduğunu, insanlığa daha faydalı olacağını bildirdi [15, s.63]. Mirzə Mülküm xan qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan şahın səlahiyyətinin parlament tərəfindən məhdudlaşdırılması ideyasını irəli sürdü [19, s.115-116].

Mütəfəkkir "İran mədəniyyəti" adlı risaləsində islam dininin mədəniyyətə mane olduğunu iddia edənləri də tənqid edir, "İslam dini mədəniyyətə müxalif deyil" deyirdi [15, s.62]. Mirzə Mülküm xan İranın və islam dünyasının Qərb qarşısındakı məğlubiyyətini nədən din və dövlət xadimlərində görür və onları tənqid edirdi. "Bu ruhanilərin nə üstünlükləri var ki, belə geniş imtiyazlara malikdirlər?" deyə mütəfəkkir onların öz rəzilliklərini və zifə ilə pərdələdiklərini deyir [15, s.47]. "Nidayi-ədalət" risaləsində Avropanın inkişafını kəşiflərin yaratdığı xurafat və mövhumatların qanlı mücadilələr nəticəsində yox edilməsiylə əlaqələndirir və müsəlmanları bundan nümunə götürməyə çağırırdı [15, s.30]. Mütəfəkkir dini qanunların hakim olduğu İranda dünyəvi idarəetmə sisteminin qəbuluna çalışırdı [20, s.116].

İlk dəfə Mirzə Mülküm xan tərəfindən İranda ortaya qoyulan məşrutə ideyaları [15, s.13] Hacı Ağa Ruhullah Nəcəfi İsfahani kimi din xadimləri tərəfindən də dəstəklənirdi. Avropa qanunlarını Qurana uyğun sayan bu din xadimi yazırdı ki, "Məşrutə islam deməkdir. Məşrutə istəmək islamı istəməkdir" [19, s.82]. Mirzə Mülküm xanın məşrutə fikirləri görkəmli azərbaycanlı mütəfəkkir Cəmaləddin Əfqaniyə də təsir etmişdir [16, s.108]. Lakin Mirzə Mülküm xanı küfrlə ittiham edib, "Biz dinimizdən imtina etmək istəmirik. Allah bizə ağıl verib, Avropa qanunlarına möhtac deyilik" deyə mütəfəkkir ruhanilər də var idi [16, s.105-106].

"İranda hər şeyi bir nəfər (şah-Ə.F.) zəbt edib" [15, s.44] deyə Mirzə Mülküm xan "Goftar dər rəfi-zülm" ("Zülmün ləğvi haqqında sözlər") əsərində belə yazırdı: "Ya zalımlar zülmü tərək etməli, ya da məzlumlar zülmə dözməməlidirlər" [14, s.61]. Mirzə Mülküm xanı "Ruhül-qüds" ("Müqəddəs ruh") adlandıran M.F.Axundzadə onun belə dediyini nəql edirdi: "Məzluma demək lazımdır ki, ey nədan! Sən ki, qüdrət, say və bacarıq cəhətdən zalımdan qat-qat artıqsan, bəs nə üçün zülmə qatlaşırsan?" [1, s.268].

Maarifçi bir şəxsiyyət olan Mirzə Mülküm xan eyni zamanda ziddiyyətli ictimai-siyasi xadim idi, adı dəfələrlə rüsvət qalmaqlarında hallanmışdır. Nəsrəddin şahın Avropaya səyahətlərində İranın təbii qaynaqlarının

İngiltərəyə pay verilməsi üçün ingilislərdən rüsvət aldığı ortaya çıxmış [16, s.105], aldığı rüsvətlər sayəsində şah hökumətinin icazəsilə ingilislərə ölkədə qumarxanalar qurmuşdu. Mirzə Mülküm xanın təşviqi ilə şah İranda istehsal edilən tütün və tənəkənin alqı-satqı və istehsalını 50 il müddətinə Gerald Talbotun Londondakı şirkətinin inhisarına vermişdi. Lakin xalqın şiddətli etirazı və Cəmaləddin Əfqani, Mirzə Həsən Şirazi və Təbrizdən olan müctəhid Mirzə Cavadın şahı, ingilislərə qarşı cihad fətvaları Nəsrəddin şahı bu müqaviləni pozmağa məcbur etmişdi [18, s.4-5]. Deyə bilərik ki, Nəsrəddin şahın dövründə baş verən tənəkə üsyanı və sonda şahın qətl edilməsi İranda ümumxalq azadlıq hərəkatının təməlini qoydu və məşrutəyə gedən yol açıldı.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Mirzə Mülküm xan ziddiyyətli bir şəxsiyyət olmuşdur. İranda müsəlman kimi özünü təqdim edən Mirzə Mülküm xanın Avropada xristian bir erməni qızı ilə kilsədə evlənməsi [13, s.164-166], missonerlərlə yazışmalarında özünün xristian olduğunu bildirməsi və ölkəni yandırılmasını vəsiyyət etməsi [16, s.109] dini baxımdan da onun müsəlmanlığına şübhələr yaratmışdır. Lakin Mirzə Mülküm xan XIX əsr İranda demokratik dəyərlərin yayılmasında, şəhlik rejiminə və xurafatçı din xadimlərinə qarşı mübarizədə böyük rol oynamışdır. Mürtəcə ruhanilərin manesindən çəkinən Mirzə Mülküm xan əksər vaxtlarda özünün qərbpərəst fikirlərini dini terminologiya ilə ifadə edərək, müsəlmanlar tərəfindən qəbul edilməsinə çalışmışdır. İran məşrutə inqilabının təməllərinin qoyulmasında da onun demokratik ideyaları təsiredici olmuşdur [22, p.185]. Mirzə Mülküm xanın yaradıcılığı məşrutə inqilabçılarına, o cümlədən Cənubi Azərbaycandan olan millət vəkilii, görkəmli ictimai-siyasi xadim Seyid Həsən Tağızadəyə böyük təsir göstərmişdir [9, s.183]. Mütəfəkkirin maarifçilik fəaliyyəti M.F.Axundzadə, C.Məmmədqluzadə kimi azərbaycanlı ziyalıları tərəfindən təqdir edilmişdir. Mirzə Mülküm xanın əsərlərinin tədqiqi XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri Yaxın Şərq tarixinin öyrənilməsi baxımından xeyli əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Tərtib edən: H.Məmmədzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 376 s.
2. Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Bakı: Avrasiya, 2005, 496 s.
3. Həsənzadə T. XVIII-XIX əsrlərdə İranda yaşamış azərbaycanlı ictimai-siyasi xadimlər (Mehdi Bamdadın "Tarixi-ricali-İran" əsəri əsasında). Bakı: Nurlan, 2007, 319 səh.
4. Hüseyinzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 579 s.
5. Kəsrəvi Ə. İranın məşrutə inqilabının tarixi. I cild. Tərc. A.Ə. Haşimi (C-avansir). Essen, 2003, 528 s.

6.Məmmədquluzadə C. Əsərləri. II cild. Bakı: Öndər nəşr., 2004, 584 s.

7.Məmmədquluzadə C. Əsərləri. IV cild. Bakı: Öndər nəşr., 2004, 472 s.

8.“Mülküm xan” // Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası // http://calilbook.musiqi-dunya.az/m/mulkum_xan.html?fbclid=IwAR2YZdCOdagtI-BcREjBLRrpHM9MoYJKAYtAL5TJ_5HIZ6Oj2S9wfpPyqXIU

9.Şafiyeva Ə. S.H.Tağızadənin elmi-pedaqoji fəaliyyəti // Tarix və onun problemləri, 2009, №3, s.182-185.

10.Tərbiyə M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 129 s.

Türk dilində

11.Alam Tabriz A. Aydınların, dini liderlər və esnafın İrənin yakın dönem toplumsal hareketlərindəki və devrimlərindəki rollərinin incelenməsi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2004, 256 s.

12.Algar H. Ahundzadə Mirza Feth Ali // TDV İslam Ansiklopedisi, II cild, İstanbul, 1989, s.186-190.

13.Algar H. Mirza Melkum han // TDV İslam Ansiklopedisi, XXX cild, İstanbul, 2005, s.164-166.

14.Devehakan M. İrənin modernləşmə və məşrutiyətə keçiş sürecində önəmli bir aktör: Mirza Malkum Han (1833–1908). Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2008, 135 s.

15.İmamoglu O. Mirza Malkum hanın risalelerinde İrənin modernləşməsi. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2019, 105 s.

16.Karadeniz Y. İrənin Batılılaşma Hərikətində Mirza Malkum Han'ın Rolü (1833-1908) // SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi S o s y a l B i l m l e r D e r g i s i , 2011, Sayı: 23, s.103-111.

17.Kurtuluş R. Ahter // TDV İslam Ansiklopedisi, Ek-1-ci cild, İstanbul, 2016, s.56-57.

18.Kurtuluş R. Tütün // TDV İslam Ansiklopedisi. 42-ci cild. İstanbul, 2012, s.4-5.

19.Uyar M. İrənda modernləşmə və din adamları. İstanbul, Emre yay., 2008, 336 s.

Rus dilində

20.Рзаев А.К. Мухаммед Али Мирза Казем-Бек. Москва: Наука, 1989, 199 с.

İngilis dilində

21.Algar H. Mirza Malkum Khan. A Biographical Study in Iranian Modernism. California: University Press of California, 1973, 337 p.

22.Algar H. *Religion and the State in Iran, 1785–1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period.* California: University of California Press, 1980, 286 p.

Fars dilində

23.Kəsrəvi Ə. Tarixə-məşruteyə-İrənin. Tehran: Məussəsəye-intişarə-Əmir Kəbir, 1343, 906 s.

24.Tərbiyə M. Danişməndane-Azərbaycan. Tehran, 1314, 414 s.